

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE BİR ENKLİTİK EDATI: *ze**

Ayhan ÇELİKBAŞ**

ÖZET

ze enklitik edatı Yeni Uygur Türkçesi imlâsında bitişik yazıldığı için bir ek görüntüsü verir ancak ünlü uyumuna da uymaz. Bu özelliğiyle, ayrı bir leksik birim, bir enklitik edatı biçiminde olan bu yapı bazı Uygur ağızlarında ise kalınlık-incelik uyumuna uyan bir ek-edat durumundadır.

ze enklitik edatı, *i- ek-füli + şart kipi eki* kuruluşundan gelişmiştir. Yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde, ayrı bir leksik birim olarak yer alan *ze* enklitik edatının Yeni Uygur Türkçesine özgü olduğu ve diğer Türk lehçelerinde bulunmadığı görüşü bazı araştırmacılar tarafından dile getirilir ancak bu enklitik yapısına şekil ve anlam bakımından yakın veya eşdeğer enklitiklere bazı Türk lehçelerinde kalıplaşmış birer morfolojik yapı veya leksik birim şeklinde, şu veya bu düzeyde, değişik fonetik varyantlarıyla birlikte rastlanır.

ze enklitik edatı hemen hemen her kelime türü ile bütün cümle ögeleri ve cümle dışı unsurlara kelime ve kelime grubunun bir unsuru düzeyinde kullanılabilir. Ulandığı cümle ögesini vurgulayarak konuşana mantıkî bir ara verme veya esas bir tavrı alma imkânı sağlar. Edat, tavrı almada dikkat çekilen duruma karşı konuşanın duygusunu ve öznel değerlendirmesini bildirmesini, kınama, vurgulama, sitem etme, olumsuz görüş bildirme veya tavrı alma, küçümseme gibi değişik anlam nüansları katarak sağlayan bir leksik araç olarak görev yapar.

Çalışmada, Yeni Uygur Türkçesindeki *ze* enklitik edatının şekil, anlam ve kullanım özelliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, *ze* enklitiği, edat, şekil bilgisi, ses bilgisi.

ON THE ENCLITIC *ZE* IN MODERN UIGUR LANGUAGE

ABSTRACT

In modern Uigur Turkish orthography, the postposition enclitic *ze* gives an impression of a suffix since it is written as an adjunct to the word, yet it is inconsistent with the vowel harmony. In this respect this structure, which is in the form of an enclitic postposition, a separate

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, El-mek: acelikbay@hotmail.com

lexical unit, acts as a supplementary-postposition in some Uigur dialects enabling consistency with the palatal harmony of the sound.

The postposition enclitic *ze* has evolved from the construction of the form of *i*-substantive verb+conditional mood. The idea that the postposition enclitic *ze*, which occurs as a separate lexical unit in the new Uigur Turkish literary language, is specific to the new Uigur Turkish, and it not exist in the other Turkish dialects, is suggested by some researchers. However, some enclitics similar or equivalent to this enclitic structure in terms of a form or a meaning are somehow met in some Turkish dialects as a formalized morphological structure or lexical unit together with different phonetic variances.

The postposition enclitic *ze*, with almost every kind of word, can be linked to all sentence and nonsentence elements as a part of a word or word phrase. By emphasizing the element of the sentence, it enables the speaker to have a logical break or develop a particular attitude. In this sense the enclitic *ze*, by adding various nuances to the sentence it is suffixed, acts as a lexical mean and provides a ground to the speaker to take a stand against the situation, enabling him to express a feeling, a subjective assesment such as a disapproval, an emphasize, a complaint, a negative opinion, a disdain or a humiliation.

In this study, it is aimed at to examine the morphological, semantical and usage characteristics of the postposition enclitic *ze* in modern Uigur Turkish.

Key Words: Modern Uighur language, enclitic *ze*, preposition, morphology, phonetics.

1. Giriş

ze enklitiği, Yeni Uygur Türkçesinde cümlelerin bütün öğeleri ve cümle dışı unsurlardan cümle başı edatlarına ulanabilir. Ulandığı cümle ögesine değişik anlam nüansları katar. Konuşmacıya, genel tavrını vurgulayabileceği mantıki duraklama imkânı verir.

*ze*enklitiği, *i*- *ek-fiili* + *şart kipi eki* kuruluşundan gelişmiş olup kendinden önce gelen kelimeyle ünlü uyumuna girmeyerek müstakil bir leksik birim görüntüsü verir. Bu enklitiğin şekil ve anlam bakımından yakınları veya eşdeğerlerine bazı Türk lehçelerinde de kalıplaşmış birer morfolojik yapı veya leksik birim ve şu veya bu düzeydeki fonetik varyant düzeyinde rastlanır.

Bu makalede, Yeni Uygur Türkçesindeki *ze* enklitiğinin şekil ve anlam özellikleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2. *ze* Enklitiğinin Şekil Özellikleri

Çağdaş Türk lehçelerinde, *i*- *ek-fiili* + *şart kipi eki* kuruluşunun *şart kipi*¹ yapma görevi dışında, edat veya bağlaç görevi yaptığı genel kabul görür ve sona gelen edatlardan bağlama ve kuvvetlendirme edatı (Ergin 2008:360-361), edat (частица) (Zakiyev 1993: 352, 354; Musayev 1964: 329), bağlama edatı (связка, ئولانما، يولكلمه،) (Şiraliyev 1971: 178, 180; Kaydarov 1983: 377;

¹ Baskakov, Türk dilinde *şart kipi* ekini, Eski Türkçe ve Yakut Türkçesi dışında, varyantlarıyla birlikte *-sa/-se*, *-za/-ze* olarak gösterir (Baskakov, 1956_b: 297), *-sa /-se* *şart kipi* ekinin ise asıl fiil *sa-* (<**sağ-*) ‘arzulamak, istemek’ fiilinden doğduğunu (*alsa* (<*al-ig-sağ-ar* ‘almayı arzulayan’)), aynı *-sa/-se* ekine *suw-sa-* ‘su içmek istemek’ tipindeki fiil yapmada da rastlandığını belirtir (Baskakov, 1978: 54).

Tömür 1987: 414; Ehmet 1992: 303); bağlaç (союз) görevindeki edat (частица) (Baskakov 1956: 355), bağlaç (союз) (Korkmaz 2003: 1118; Filonenko 1940: 81), önermeleri, sözcükleri karşıtlık ayırtısıyla bağlayan bir bağlaç (Gencan 1979: 477), bağlaç ve edat (conjunctions and particles) (Lewis 1967: 217), enklitik (Ercilasun 2008: 48), sona gelen edat (Öztürk 2010: 123) terimleriyle de adlandırılır.

i- ek-fiili + şart kipi eki kuruluşundan gelişen enklitikleringenel olarak üç farklı yapıda olduğu görülür: a) Bazen müstakil, bazen de kendinden önce gelen kelimeye eklenerek kullanılan *ise / -sA* yapısı; b) *isim + i- ek-fiili + şart kipi eki* kuruluşunda kalıplaşarak yeni ve farklı anlamlarda ortaya çıkan edat yapıları²; c) Müstakil kalıplaşma yoluyla gelişen ve leksik bir birime dönüşmüş olan enklitikler.

Müstakil olarak kalıplaşan bağımsız enklitik yapılardan biri de Yeni Uygur Türkçesindeki *ze* enklitiğidir. Yeni Uygur Türkçesi edebî dili imlâsında kendinden önce gelen kelimeye bitişik yazılması dolayısıyla ek görüntüsü verenze enklitiği, hem çekimli isim (*men+ze, yalğan+ze tamaki+ni+ze, meşe+di+ze³ senmu+ze* vb.) hem de çekimli fiil (*bêrip koydum+ze, eytiv+ze, kelivi+ze ~ kelip+ze, deydu+ze* vb.) şekillerine ulanabilme ve ünlü uyumuna uymama özelliğiyle ayrı bir leksik birim olduğunu kanıtlar. Bu enklitik, *i- ek-fiili + şart kipi eki* kuruluşundan gelişmiştir: Malov'un, Yeni Uygur Türkçesi Lobnor ağzını konu alan çalışmasının dizin kısmında *-za (zä): div idi-za (~ div idi zä)* 'sadece bu söylendi' örneğinde *za < isä* gelişmesine açıkça işaret etmesi⁴ (Malov 1956: 111), yine Hami ağzında seyrek rastlandığını belirttiği *-za~ -zä* şart kipi ekine de *tug-za* 'doğurursa' örneğini vermesi (Malov 1954: 151), ayrıca, Muhemmed'in Kumul ağzında *ékë ~ ekë, ekizize* yapısının *andin këyin ~ e(ndin)kë(yin)* veya *e(ndin)kizi(n)ze* 'ondan sonra' şeklinde kısaldığını belirtmesi (Muhemmed 1997: 86), Yeni Uygur Türkçesi edebî dilindeki *ze* enklitiğinin *i- ek-fiili + şart kipi eki* kuruluşundan geliştiği yönündeki düşüncemizi desteklemektedir. Buna göre, *ze* enklitiğinin gelişiminde hem *i- ek-fiilinin* vurgusunu kaybedip düştüğü hem de ünsüzünün *s > z* değişmesine uğradığı anlaşılmaktadır.

i- (<er- 'olmak') yardımcı fiili + şart kip kuruluşundan gelişerek kalıplaşan ze enklitik yapısının Yeni Uygur Türkçesine özgü olduğu ve diğer Türk lehçelerinde bulunmadığı görüşü bazı araştırmacılar tarafından dile getirilse de (Nadjip 1960: 103; Sadvakasov 1976: 244; Doğan 2012: 899), yapı kalıplaşmış bir morfolojik yapı veya leksik birim şeklinde, şu veya bu düzeyde, değişikfonetik varyantlarıyla birlikte bazı Türk lehçelerinde de mevcuttur: *Gag. sa⁵, Türk.zé, ze⁶, Hak. za⁷, Şor. éze⁸, Karay. éstse ~és⁹.*

² *i- ek-fiili + şart kipi eki* kuruluşunun birçok değişik Türk lehçesinde bir isim unsuru ile birleşme yoluyla kalıplaşarak edatlaştığı çok sayıda örnek mevcuttur: *Türk. oysa (<o+i-se), yoksa (yok+i-se)* (Efendioğlu, 2006: 200) ~ *Az. yoxsa* 'yoksa' (Şiraliyev, 1971: 182), *Kırg. emese (<e-me-se)* (KRS, 1985: 452) ~ *Uyg. emise* (UTİL: 306) 'öyleyse' ~ *Alt. emeze* 'veya' (Tenişev, 1988: 515) vb.

³ *meşedize <mu 'bu' +şu 'şu'+ø (<+ yer 'yer'))* (UTİL: 1032)) *+de* '+DA bulunma durumu eki + *ze* enklitiği.

⁴ Lobnor ağzı için *zä* yapısını değil, ek olarak gösterdiği *-za* yapısını esas alan Malov'un verdiği örneklerden *ze* enklitiğinin Yeni Uygur Türkçesi bazı ağızlarında, edebî dildeki gibi henüz bir leksik birime dönüşmediği anlaşılmaktadır (Malov, 1956: 111).

⁵ Özkan'a göre, Gagavuz Türkçesindeki *sacümle* bağlacı *sayapısı i- ek-fiilinin şart* şeklinin 3. teklik şahıs çekimi kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir ve ince sıradan kelimelere de kalın ünlüyle gelerek bağlama, pekiştirme, mukayese anlamı verir: *Çok kuş imiş // Siçan doymuş, // Çekirgä sa, // bilmäz şaka* (Özkan, 1996: 188).

⁶ Anadolu ağızlarında rastlanan ve Arapça زهي [zihî] 'ne güzel, ne hoş; aferin, bravo' edatından (Devellioğlu, 1990: 1428) değiştiği de öngörülebilecek olan *zé, ze* 'elbette, kuşkusuz; öyle gibi, gerçekten' enklitiği de *i- (<er- 'olmak') yardımcı fiili + şart kipi* kuruluşundan gelişmiş olmalıdır (DS, 1979: 4354) Ayrıca, *-sA* ekinin Anadolu ağızlarında bir enklitik olarak kullanılması hakkında bkz.: Baydar, 2012: 83-92.

⁷ Baskakov, Hakas Türkçesinde *za/ze, sa/se* yapısını karşılaştırma edatı (частица сравнения) (Baskakov, 1953, 1975) olarak tanımlar: *ol za minnen tabrax çügürçe* 'bir de benden hızlı koşsa' (Baskakov, 1953). Ercilasun ise, *aylandı ba ni za (<mu-ne-se)* "dondu mu acaba?", *pilgen me ni ze (<mu-ne-se)* "anladı mı ki acaba?" örneklerini verir (Ercilasun, 2008: 48).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Yeni Uygur Türkçesinde *i- ek-fiili + şart kipi* eki kuruluşundan gelişen *ze* enklitiğinin çekimli fiil şekillerine rahatlıkla ulanabilmesine rağmen, *i- ek-fiilinin*, geçmiş zamana işaret eden isim cümlelerinde bildirme ekinin, fiil cümlelerinde ise birleşik kip kuruluşunun bir ögesi olarak görev yaptığı ancak hem ismin şartı hem de bildirme kiplerinin şart çekimlerinde (şartın birleşik çekimleri hariç) görev almadığı görülür. *i- ek-fiilinin* bu görevini *bol-* yardımcı fiili yüklenir (Pritsak 1959: 551-552)¹⁰:

Ehmet kaytip kelgen bolsa çakirip çik, yetip kalğan bolsa çakirma “Ahmet dönüp gelmiş ise çağır, yatıp kalmış ise çağırma” (Tömür 1987: 379).

Balam kiçik deyduya, tēhi! Him, kiçik bolsa çoñ bolidu, ... “Bir de, çocuğum küçük diyor ya! Himm, küçük ise büyür...” (Muhammed Emin Çopani S: 182).

Anlaşılan, Eski Türkçe dönemi dâhil olmak üzere, Türk dilinde *er-* ve *bol-* yardımcı fiilleri zaman zaman benzer işlevlerle kullanılmagelmiştir: Eski Türkçede *er-* ve *bol-* fiillerinin kimi örneklerde benzer işlevlerle kullanıldıklarını belirten Karabeyoğlu (2007: 87), yardımcı fiil *bol-*’ın esas fiil olarak üzerinde taşıdığı *ortaya çıkmak, meydana gelmek, mevcudiyet kazanmak* anlamlarını *ad + yardımcı fiil* kalıbında adlara yükleyerek onları fiilleştirdiğini ve bu şekilde yardımcı fiil hâliyle söz dizimince birleşik fiilin *öznesi durumundaki varlığın birleşikteki adın gösterdiği varlık hüviyetiyle var olması, meydana çıkmasını bildirmek* görevi yüklendiğini (2007: 90), yardımcı fiil *er-*’in ise statik (durağan) kılınıştı olup (esas fiil halindeki *mevcudiyet* anlamıyla) *varlığı göstermek, işaret etmek, hüviyetini tanımlamak; ne, kim olduğunu, bir hâlde bulunmayı bildirmek* görevleriyle bir varlığı (özneyi) o varlığın açıklayıcısı (yüklemi) durumundaki adlara (ve fiilin çekimli şekillerine) bağladığını belirtir (Karabeyoğlu 2007: 93).¹¹

Blagova’ya göre, Çağatay Türkçesinde (Blagova, Eski Özbek Edebî Dili terimini kullanır) asıl fiilin *-ar* sıfat-fiil ekini aldığı, yardımcı fiil *bol-*’ınise herhangi bir zaman ve kipte bulunduğu dolaylı anlatma yapısı (*alar bilen birge sultan sa’id han ve baba han kelib êrdiler her kıaysı on tört on üç yaşar bolğay edi*) çok sık (1958: 92), geçmiş zaman ekli yardımcı fiil *ê(r)-*’in şahıs ekli gelecek zaman kipi ekine eklenmesi yoluyla meydana gelmiş olan gerçek olmayan kip yapısı (*kayda êrding ey mâhvâşim şerh kılğul // ölgüm êrdi bir lâhzâ ger kêlmeseng bil*) ise çok seyrek olarak kullanılır (Blagova 1958: 89).

Yuldaşev ise, Türk dillerinde isim ve sıfatın bir yüklem olarak söz dizimi alanında *edi* (geçmiş zaman) eki yardımıyla veya bu ek olmadan (geniş zaman) kendini gösterdiğini, yine isim ve sıfatın başka bir sentaktik (morfolojik olmayan) kip ile özellikle *bol-* yardımcı fiili yardımıyla şart ve emir-istek kipi olarak kendini gösterdiğini belirtir (Yuldaşev 1977: 62).

Sonuç olarak, çağdaş Türk lehçelerinde geçmiş zaman bildiren yüklem *isim+yardımcı fiil* kuruluşu ile birleşik kip çekimlerinde *i-* ve *bol-* fiillerinden biri tercih edilmiş, Şçerbak’ın da dediği

⁸ Direnkova, Şor Türkçesinde ünlem edatları (междометия) arasında gösterdiği *êze* ‘haydi, hey’ yapısının kökenini *ê-* fiilinin şart kipi olarak açıklar: *êze, nançım, mınan aara parañ* ‘haydi, dostum, gidelim buradan’ (Direnkova, : 164).

⁹ Musayev, Karay Türkçesinde belirsizlik edati olarak adlandırdığı *êstse ~ês* yapısının tarihî gelişme seyrini şöyle açıklar: *êsyâ+da* (*ê-* ‘olmak’ fiilinin şart kipi+ *da.*) > *êstya* > *êstse* > *ês*: *kim-êstse* ‘herhangi biri’, *ne-êstse* ‘herhangi bir şey’, *kaçan-ês(tse)* ‘herhangi bir zaman’ vb. (Musaevev, 1964: 329).

¹⁰ Şart kipinin birleşik çekiminde *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiilinin komşu lehçelerden Özbek ve Kırgız Türkçelerinde aynı işlevle görev alması hakkında bkz.: Koraş, 2008: 144; Turgunbayev, 130/131.

Yeni Uygur Türkçesinde *yardımcı fiil+ şart kipi* kuruluşundan edatlaşan olumlu ve olumsuz yapıdaki cümle başı edati da yine *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiili kökenlidir: *bol-sa ~ bol-misa* ‘öyleyse; yoksa’ (Pritsak, 1959: 552).

¹¹ Eski Türkçe döneminde *bol-* ve *âr-* yardımcı fiilleri + *şart kipi* ekikuruluşunun edat görevi de üstlendiği anlaşılmaktadır: Erdal, Eski Türkçede, *ârmâsâr* yapısını olumsuz durum bildiren copula olarak açıklar ve yapının karşılıklı bildiren bir bağlaç olarak görev yaptığını, aynı anlam ve işlevle *bol-ma-sa* yapısıyla da karşılaştığını belirtir (Erdal, 2004: 338).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

gibi, zaman içinde yardımcı kelimelerden ekleşmiş morfepler gelişmiştir (Şçerbak 1978: 36). Bu tür bazı ekleşmiş morfepler, Yeni Uygur Türkçesindeki *ze* enklitiğinde olduğu gibi ayrı bir leksik birime dönüşmüştür.

3. *ze* Enklitiğinin Anlam ve Kullanım Özellikleri

Kaydarov, *ze* enklitiğinin konuşana mantıkî bir ara verme veya esas bir tavır alma imkânı sağladığını belirtir:

Şuni eytivize, u bir pes oylunup qaldi “Bunu söyleyerek o bir an düşünceye daldı.” (Kaydarov 1961: 317).

Sadvakasov, *ze* enklitiğini sadece konuşma diline özgü yardımcı bir unsur olarak tanımlar ve Kaydarov’a gönderme yaparak bu enklitiğin konuşma sırasında konuşana genel tavrını vurgulayabileceği mantıki bir duraklama imkânı verdiğini belirtir:

Senze şeherge baridiğan bolduq “Demek (bu şekilde), sen şehre gitmeye hazırlanıyorsun.”

andın këyinze ‘sonra, bundan sonra’.

U çay içip oltiripze heqayisini davam kıldi ‘O çay içerken hikâyesine devam etti’ (Sadvakasov 1989: 338).

Sadvakasov, ayrı bir çalışmasında *-ze (-ize)* olarak gösterdiği yapının anlamlı kelimelerin hemen hepsine ulanabileceğini, eklendiği kelimeye mantıki vurgu yapma, bu kelimeye dikkat çekme, kınama görevi yaptığını, bazen iki defa tekrarlanarak söylenebileceğini de belirtir: *ëlivizize* ‘alarak’, *enqizize*, *devzize* ‘diyerek’ (Sadvakasov 1983: 377).

Sadvakasov, Fergana vadisi Uygurları ağızlarından da şu örnekleri verir:

“Mavu balisi”, – dep, içigize sep, bir kazanni beripti “[Nasrettin Hoca] [komşuya ait olan] kazana [küçük bir] kazan yerleştirmiş ve “İşte çocuğu” diyerek ona vermiş.”.

Şeytanni eşek kılip minip, inen këyinize Qeşka:ğa çirip këtkiniken “[Nasrettin Hoca] Şeytana bir eşek gibi binmiş ve sonra Kaşgar’a gitmiş.” (Sadvakasov 1976: 244).

Nadjip, *ze* enklitiğinin genel olarak şahıs zamirlerine ulandığını, ‘yüze vurma, sitem etme’ anlamı verdiğini belirtir:

Seniñçe uze barsun, men barmay “Sana kalsa, o gitsin, ben ise gitmeyeyim.” (Nadjip 1960: 103).

Tömür’e göre, *ze* enklitiği şu görevleri yerine getirir:

a. Cümlede yüklem olumlu ve olumsuz olmasına bakmadan soru veya vurgu yoluyla olumsuz görüş bildirme:

Meşedize ziraet ünmevdu! ~ Meşedize ziraet ünidu! (Elvette ünmevdu) “Burada mı tarım bitkisi yetişir! (Elbette yetişmez)”.

Ehmetze şuni yaritamdu! ~ Ehmetze şuni yaritidu! (Yaratmaydığını ênik) “Ahmet mi bunu beğenir! (Beğenmeyeceği açık)”.

b. Yüklem anlamının tersine çevrilerek vurgulanması:

U haraq içmevdu, tamakinize üzöldürmey çekidu. “O, içki içmez, sigarayı ise durmadan içer”.

c. Vurgu aracılığıyla cümlenin herhangi bir ögesine eklenerek “Bu kural da nereden çıktı?” biçiminde bir tavır alma:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Biz k timiz, senze meşede kalisen? Men buniŋga koşulmaymen “Biz gidiyoruz, sen ise burada kalacaksın ha!? Ben buna katılmıyorum”.

ç. Y kleme eklenerek y klemede bildirilen yargıya k ç mleme ifadesi katma:

Huş bolup  alsun dep b rip koydumze! “Mutlu olsun diye veriverdim!”.

 giz  ziniŋ bolġandin keyin deyduze! “Aġız kendisinin olduktan sonra der de!” (T m r 1987: 436).

Ehmet de *ze* enklitiġinin ulandıġı kelime veya c mleye vurgulama veya itiraz, alay etme anlamları verdiġini ifade eder:

Senze bu iŝta nahayiti ustilik kildij “Sen ise bu işte pek ustaca davrandın”.

Hemmimiz barimiz, senze kalisen “Hepimiz gideceġiz, sen ise burada mı kalacaksın?” (Ehmet 1992: 303).

 zet olarak, *ze* enklitiġi, c mlede dikkat  ekilen duruma karşı konuşanın duygu ve  znel deġerlendirmesini bildirmesini saġlayan bir leksik ara  olarak g rev yapar. Baġlama, kuvvetlendirme, karşılaştırma g revleri yanında kullanıldıġı c mle  gesine tavır alma, itiraz etme, k ç mleme gibi duygu n ansları katar. Kelime veya kelime grubunun bir unsuru d zeyindeki b t n c mle  gelerine gelebildiġi gibi c mle dışı unsurlara da gelebilir:

a) *ze* enklitiġinin y kleme ulanması

– ... *G r cniŋ heviri yok, sezem dem yeptu degen ŝukenze*¹²? “Pirincin haberi yok, havu  demlenmekte, dedikleri ŝuymuŝ!? (Uġruna fedakarlık yapılan bir insanın bundan haberinin olmaması anlamında bir atas z .)” (Abdurahim  tk r, İ: 20).

– *Bu ambal Kumulġa kelip,  cinci k nula ŝyen yamulniŋ sola hanisidiki g nahkarlardin gep soraptimiŝ, ugel boptu dep t t kiŝini  ikiriv tiptimiŝ.*// – * ziniŋ Hitaylirini  ikirivetkendurze!* “Bu eyalet y neticisi Kumul’a gelip daha  c nc  g n vali ŝyen’in hapisanesindeki su lularla konuŝmuŝ, o an, tamam diyerek d rt kiŝiyi serbest bırakmıŝ.// – Kendi  inlilerini  ıkarıvermiŝtir!” (Abdurahim  tk r, İ: 29).

– *Reht – pu eklerni  zle  leŝt rdileġu,  zledinmu razi bolġanduze!* – dedi  li palgan. “– Kumaŝ par alarını kendi baŝınıza paylaŝtırdınız ya, sizden de razi olmuŝtur!, dedi Ali Pehlivan.” (Abdurahim  tk r, İ: 291).

b) *ze* enklitiġinin  zneye ulanması

– * li aka, dedi Qara Bosu , –  z yni er  aġlısaŋ  zgini ŝir  aġla deptiken, senze menı k zge ilmayzen – he!* “Ali aġabey, dedi Kara Bosu , – Kendini er g r rsen, baŝkasını aslan g r demiŝler, sen ise beni  nemsemiyorsun ha!” (Abdurahim  tk r, İ: 235).

– *Hey momisi, – dedi Seper ul huş  a  aklık bilen, – seninze, demeydiġan gepiŋ,  almaydiġan depiŋ yok.* “Hey nine, dedi Seperkul ŝakayla, senin ise demeyeceġin s z,  almayacaġın tef yok.” (Abdurahim  tk r, İ: 11).

– *Er kiŝi degenze, hoymu biġem bolidiken.* “Er kiŝi denilen (insan), pek de gamsız olurmuŝ.” (Abdurahim  tk r, İ: 282).

¹² *ŝuken+ze* (<ŝu ‘işaret sıfatı’ +   (< i- ek-fiili) + *ken* sıfat-fiil eki + *ze* enklitiġi): ŝu imiş.

c) ze enklitiğininnesneye ulanması

U harağ içmeydu, tamakinize üzöldürmey çekidu. “O içki içmez, sigarayı ise durmadan içer.” (Tömür 1987: 436).

Metsali bilen bolğan munasivitini meniñ ukup qalğanlıkimni Zumret bilip kaldı-de! Vay ésit! Mëniñ muşu ağızımnize... “Metsali ile olan ilişkisini benim duyduğumu Zumret anladı ya! Vay! Benim şu ağızımı da...” (Muhammed Emin Çopani, S: 182).

ç) ze enklitiğinin yer tamlayıcısına ulanması

Meşedize ziraet ünmeýdu! ~ Meşedize ziraet ünidu! (Elvette ünmeýdu) “Burada bitki yetişmez (Kesinlikle yetişmez.)” (Tömür 1987: 436).

“Mavu balısı”, – dep, içigize sep, bir kazannı beripti. “[Nasrettin Hoca] [komşuya ait olan] kazana [küçük bir] kazan yerleştirmiş ve “İşte çocuğu” diyerek ona vermiş.” (Sadvakasov 1976: 244).

d) ze enklitiğinin zarfa ulanması

–Hop kıptu, poğni otturidin böllemey, müşüktek miyavlap kelgüçe, edipini bërıp koysañ bolmamdu! Şuñimuze, sëniñ etiñ Emet Kürük. “– İyi yapmış, dışkıyı ortadan bölemeyen bir kedi gibi miyavlayarak geleceğine haddini bildirseydin olmaz mıydı! Bu yüzden, senin adın Emet Kürük.” (Abdurahim Ötkür, İ: 45).

– Satmayze, satimen şu! “Satmayıp da (ne yapacağım), satacağım, o kadar!” (Muhammed Emin Çopani, S: 188).

– Emdize, şu gep kaldımu? Namehrem bolıdığan neme iş boptu? Hamuşbeg heklerniñ kız-cuganlirini yigivëlip, kēçe-kēçilep meşrep kılsa namehremlik bolmayze, bir musapir kızni kanitim astığa alsam, namehremlik bolamdiken, dedi Revihan momay elçiğe öñüp. “– Şimdi ise, bu söz kaldı mı? Namahrem olabilecek ne iş olmuş? Hamuşbek insanların kızlarını, delikanlılarını toplayıp geceleri eğlence düzenlerse namahrem olmayıp da bir yolcu kızı kanatım altına alırsam mı namahremlik oluyor, dedi Revihan nine elçiye yüzünü ekşiterek.” (Abdurahim Ötkür, İ: 20).

e) ze enklitiğinin cümle başı edatlarına ulanması

– Emmaze, hazırlıqımızniñ yoqluqidin, bu kızımniñ altun köñlige pisent kelgüdek iş kılalmay qalurmizmikın dep qorqımen. “– Ama, hazırlığımızın yokluğundan, bu kızımın altın gönlüne uygun gelecek birşeyler yapamayız diye korkuyorum.” (Abdurahim Ötkür, İ: 48).

– Lëkinze, dedi Nurul bova, – uni böre yep ketti degen gepke zadi çinpütüküm kelmeydu. “– Lakin, dedi Nurul dede, onu kurtların yediği sözüne hiç inanasım gelmiyor.” (Abdurahim Ötkür, İ: 64).

– (Amankul) İne, tola gep sorap mëhmanniñ köziğe kirivalmay, aval bizge çay berseñçu, – dedi.// – Vay şorum kuruğur! Dëmisimuze¹³, rast emesmu? “– (Amankul) Anne, çok soru sorarak misafiri bezdirmektense, önce bize çay versene, – dedi. // – Hay Allah kahretsin! Desene, doğru söylüyorsun?” (Abdurahim Ötkür, İ: 9).

– Uğu şundak, lëkinze!// –Nëme lëkinze-pëkinze, kara, buğdiyiñ oğşaptığü! “O da öyle, ama! // – Aması maması da ne, bak, buğdayın pek de güzel olmuş.” (Zordun Sabir, A: 41).

¹³ *dëmisimu+ze* (<de- ‘demek’+ -me ‘olumsuzluk eki’ + -se ‘şart kipi III. tekil şahıs eki’ + mu ‘da anlamında bir bağlama edatı’ + ze enklitiği): “konuşup durmasak da, tekrar vurgulamasak da” anlamında bir cümle başı edatı (UTİL: 538)).

4. Sonuç

ze enklitiği, Yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde bir leksik birim, bazı ağızlarında ise ek-edat özelliği gösterir. Bu enklitik, *i- ek-fili + şart kipi eki* kuruluşundan gelişmiş olup cümlenin bütün öğeleri ile cümle dışı unsurlara ulanabilir. Ulandığı cümle ögesine vurgulama işlevi dışında değişik duygu ifadesi nüansları katar ve konuşana mantıki bir ara verme veya esas bir tavır alma imkânı sağlar.

Bu enklitik yapıya şekil ve anlam bakımından yakın veya eşdeğer enklitiklere bazı Türk lehçelerinde kalıplaşmış bir morfolojik yapı veya leksik birim şeklinde, şu veya bu düzeyde, değişik fonetik varyantlarıyla birlikte rastlanır.

Kısaltmalar

a) Kelime ve işaret kısaltmaları

Alt.: Altay Türkçesi.

Az.: Azerbaycan Türkçesi.

bkz.: bakınız.

Gag.: Gagavuz Türkçesi.

Hak.: Hakas Türkçesi.

Karay.: Karay Türkçesi

Kırg.: Kırgız Türkçesi.

Şor.: Şor Türkçesi.

Türk.: Türkiye Türkçesi.

Uyg. Uygur Türkçesi.

b) Taranan eser kısaltmaları

A: Ana Yurt-1. Zordun Sabir, Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi 2006.

İ: İz (Tarihi Roman), Abdurahim Ötkür, Şıncang Halk Neşriyatı, Ürümçi 2010.

KRS: Kirgizsko-Russkiy Slovar I, II. (Hazırlayan. K. Yudahin). Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Frunze 1985.

S: Semender, Muhammed Emin Çopani, Şıncang Halk Neşriyatı, Ürümçi 2003.

UTİL: Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, Hazırlayanlar: Abliz YAKUB; Ğenizat ĞEYURANI vd., Şıncañ Helik Neşriyatı, Ürümçi 1999.

KAYNAKÇA

BARUTÇU F. Sema, “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: ÇI / ÇU”, Kök Araştırmalar Dergisi, C. III, Sayı: 2, Güz 2001, s. 75-86.

BASKAKOV N.A., Grammatika Sovremennogo Literaturnogo Turetskogo Yazıkı, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1956_a.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

- BASKAKOV N.A., “Sisteme Spryajeniya ili İzmeneniya Slov po Litsam v Yazıkah Tyurkskoy Gruppi”, İssledovaniya po Sravnitel’noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Çast Vtoraya, Morfologiya, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1956_b, s. 263-303.
- BASKAKOV N.A., Grammatika Xakasskogo Yazıka, İzdatel’stvo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1975.
- BASKAKOV N.A., “Mehanizm Agglyutinatsii i Protsessi Grammatikalizatsii Samostoyanet’nix Slov v Tyurkskih Yazıkah”, Voprosı Yazıkoznaniya, 1978/6, İzdatel’stvo Nauka, Moskva, s. 52-62.
- BASKAKOV N.A.; İNKİJEKOVA-GREKUL, Xakassko-Russkiy Slovar, Xakasskiy Yazık (Fonetičeskaya Struktura, Slovarnıy Sostav i Grammatičeskiy Stroy), Gosudartstvennoye İzdatel’stvo İnostrannıx i Natsional’nıx Slovarey, Moskva, 1953.
- BAYDAR T., “Erzincan ve Yöresi Ağızlarında -sa Enklitiği”, SÜ, SBE, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 31, Bahar 2012, Konya, s. 83-92.
- BLAGOVA G. F., “Sootnositel’nie Glagolnie Formı v Uzbekskom Literaturnom Yazıke”, Voprosı Yazıkoznaniya, 1958/4, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR: Moskva, s. 86-95.
- Derleme Sözlüğü XI, U-Z, (Hazırlayan: Gülten Akın Cankoçak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 211/11, Ankara, 1979.
- DEVELLİOĞLU F., Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara, 1990.
- DIRENKOVA N.P., Grammatika Şorskogo Yazıka, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1941.
- DOĞAN L., “Uygur Türkçesi’nde çu, ğu ve ze Edatları”, Turkish Studies, Volume 7/1 Winter 2012, s. 889-902.
- EFENDİOĞLU S., “Cümle Menşeli Edatlar”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 31, 2006, Erzurum, s. 193-206.
- EHMET T.; MUSA E.; YOLBOLDİ N., Hazırkı Zaman Uygur Tili, Şıncañ Maarip Neşriyati, Ürümçi, 1992.
- ERCİLASUN A.B., “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2 Bahar 2008, s. 35-56.
- ERDAL M., A Grammar of Old Turkic, E,J, Brill, Leiden-Boston, 2004.
- ERGİN M., Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008.
- FİLONENKO V.İ., Grammatika Balkarskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya, Kabardino-Balkarskoe Gosudarstvennoe İzdatel’stvo, Nalçik, 1940.
- GENCAN T.N., Dilbilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 1979.
- KARABEYOĞLU A. R., “Orhon Yazıtları’nda bol- ve er- Fiilleri Üzerine”, TÜBAR-XXII, 2007, s. 87-100.
- KAYDAROV A., “Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Uygurskogo Yazıka”, Uygursko-Russkiy Slovar’ (S Prilojeniem Kratkogo Grammatičeskogo Oçerka Uygurskogo Yazıka, Sostav A, Kaydarovim), 1961, İzdatel’stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Almatı, s. 289-328.
- KAYDAROV A.; SADVAKASOV G., TALİPOV T., Hazırkı Zaman Uygur Tili, 2, Qisim, Morfologiya ve Sintaksis, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1983.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

- KİBİROVA Ş.; TZUNVAZO Yu., Uygursko-Russkiy Slovar' (S prilozheniem kratkogo grammatičeskogo oçerka uygurskogo yazıka, Sostav A, Kaydarovım), 1961, İzdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Almatı.
- KORAŞ H., "Özbek Türkçesinde *e-* ve *bol-* Yardımcı Fiillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008, Elazığ, s. 141-150.
- KORKMAZ Z., Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- LEWIS G.L., Turkish Grammar, Oxford University Press, New York, 1967.
- MALOV S. Ye., Uygurskiy Yazık, Hamiyskoe Nareçıye, Teksti, Perevodı i Slovar, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1954.
- MALOV S. Ye., Lobnorskiy Yazık, İzdatel'stvo AN Kirgizskoy SSSR, Frunze, 1956.
- MUHEMMED M., Hazırkı Zaman Uygur Tiliniñ Qumul Şevisi, Şıncañ-Tehnika Sehiye Neşriyati (K), Ürümçi, 1997.
- MUSAYEV K.M. Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya, İzdatel'stvo Nauka, Moskva, 1964.
- NADJİP E.N. Sovremenniy Uygurskiy Yazık, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1960.
- ÖZKAN N. Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 657: Ankara, 1996.
- ÖZTÜRK R., Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 593, Ankara, 2010.
- PRITSAK O., "Das Neuuirgische" (in: Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Schell and Zeki Velidi Togan (eds)), Philologiae Turcicae fundamenta, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1959, s. 525-563.
- SADVAKASOV G., Yazık Uygurov Ferganskoy Dolini, Leksika, Morfologiya i Yazıkovaya İnterferentsiya 2, İzdatel'stvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1976.
- SADVAKASOV G., Stroy Uygurskogo Yazıka, Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1989.
- ŞÇERBAK A.M., "O sposobah i istoričeskoy glubine obrazovaniya morfologiçeskikh elementov v tyurkskih yazıkah", Voprosı Yazıkoznaniya, 1978/4, İzdatel'stvo Nauka, Moskva, s. 32-46.
- ŞİRALİYEV M.Ş.; SEVORTYAN E.V. Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka (Fonetika, Morfologiya i Sintaksis), İzdatel'stvo Elm, Baku, 1971.
- TENİŞEV E.R. Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Morfologiya, Nauka, Moskva, 1988.
- TÖMÜR Hemit, Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye), Milletler Neşriyati, Pekin, 1987.
- TURGUNBAYEV C., "Kırgız Türkçesindeki *bol-* Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları, Türkbilig, 2008/15, s. 126-135, 2008.
- Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti, (Hazırlayanlar: Abliz YAKUB; Ğenizat ĞEYURANI vd.), Şıncañ Heliğ Neşriyati, Ürümçi, 1990.
- YUDAHİN K.K., Kirgizsko-Russkiy Slovar I-II, Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Frunze, 1985.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

YULDAŞEV A.A., “Leksikalizatsiya Tyurkskih Grammatičeskih Form Kak Ob’yekt Slovoobrazovatel’noy Morfologii i Slovar’ya, Voprosı Yazıkoznaniya, 1977/1, İzdatel’stvo Nauka, Moskva, s. 62-73.

ZAKİEV M.Z. (ed.), Tatarskaya Grammatika II, Morfologiya, Tatarskoe Knijnoe İzdatel’stvo, Kazan, 1993.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

